

Smånøkkel *Androsace septentrionalis* L. historikk og utbredelse i Østfold samt omtale av forekomst i Norden

JAN INGAR I. BÅTVIK

Båtvik, J.I.I. 2004. Smånøkkel *Androsace septentrionalis* L. historikk og utbredelse i Østfold samt omtale av forekomst i Norden. *Natur i Østfold* 23(1-2): 3-6.

Smånøkkel ble først omtalt i Norden i 1658 eller 1668 etter funn fra Gotland gjort i 1623. I Norge nevnes den første gang i 1776. I Østfold er smånøkkel kjent fra fire lokaliteter, to i Moss, i Rygge og på Hvaler. Den ble først påvist i fylket på Revlingen i Rygge i 1889 hvor den fortsatt finnes. Smånøkkel bør kunne finnes andre steder i fylket over tynn, sommertør sandjord, men den er liten og spe og vanskelig å registrere. Den er så langt ikke plassert i noen sjeldenhetskategori i fylket.

Jan Ingar I. Båtvik, Mossevn. 45, 1640 Råde. epost: ingar.batvik@hiof.no

Smånøkkel *Androsace septentrionalis* er på kanten til å være en pusleplante. Ofte er den bare noen få cm høy og med en enkel liten blomsterskjerm. Bildet (fig. 1) viser således et utypisk individ hvor mange frø har spirt på samme sted. Smånøkkel er en ettårig art i nøkleblomstfamilien *Primulaceae*, og den er såkalt vinterannuell. Det betyr at den spirer allerede om høsten. Den setter da en bladrosett og overvintrer slik. Tidlig neste vår, ofte allerede i april, begynner den så å blomstre. Før sommeren er kommet i gang, setter den frø og er visnet ned. I den tørreste årstiden overlever den således bare som frø (Fægri 1960). Smånøkkel er derfor i stand til å vokse på svært tørre steder. Typiske voksesteder er på tynne jorddekker over svaberg eller tørre, varme bakker der større planter har vanskelig for å klare seg. Her er det heller ingen konkurranse av betydning da det er åpenbart at en slik liten sak nok er svært konkurransesvak.

Omtale i Norden

På jakt etter de eldste skriftlige opplysninger om smånøkkel i Norden, finner vi en god kilde i Nyman (1867:192) "Växer på grusbackar, sandåsar och kalkberg i södra och medlersta Sverige, men saknas i de vestra landskaperna utom i Vestergötland." Videre finner vi i samme kilde "Redan Fuirén anmärkte denne växt vid Slite på Gotland och O. Celsius vid Upsala" (Nyman

1867:193). Närmere opplysninger om disse personer finner vi også hos Nyman (1868:564): "Jörgen (el Georg) Fuirén (d. 1628) var läkare i Köpenhamn, reste i 1623 i Skåne, Halland, Blekinge och på Gotland". "Olof Celsius (1670-1756) var domprost och Theologie Professor i Upsala". Det kan altså se ut som smånøkkel tidligst ble oppdaget i Norden på Gotland etter Fuiréns reise dit i 1623.

Ifølge Nordstedt (1920:7) ble ikke Fuiréns oppdagelse innlemmet i litteraturen før i 1668 (i *Barthol. Cista med. s. 287*), selv om det fins en omtale fra 1658 som kan være denne art, riktignok under et annet navn (*Androsace altera Mathiol. fl. alb.* i Rudbeck *Cat. Pl. s. 6*). Fuirén kjente åpenbart godt til botanikken, slik for øvrig de fleste leger nærmest var forpliktet til på den tiden, men fra hans hjemland Danmark, kunne han ikke få erfaring med denne spede vekst da den ikke var påvist i Danmark på den tiden. Lange (1864) nevner ikke arten i sin danske flora, men han var nok klar over at Flora Danica behandlet den i 1766 (Hartman 1832). Dette meget ambisiøse verk, hva omfang, handkolorerte tegninger i stort format og tidsbruk angår, verket ble påbegynt i 1761 og avsluttet i 1883, tok med norske arter som ikke var kjent innenfor nåværende danske grenser verken den gang eller senere. Norge var som kjent en del av Danmark da floraverket ble påbegynt.

Smånøkkel har heller ikke senere opptrådt i Danmark på en slik måte at den fortjener plass i danske floraer. Hansen (1993:267) omtaler den bare som "tillf. Adventiv, .. kun Mogenstrup Ås". Litt overraskende kanskje da den jo fra Skåne beskrives som "Förek. på sandfältén i hela Östra Skåne, temligen allmänt" (Areschoug 1866:48). Smånøkkel er også kjent fra en rekke steder i Sørøst-Sverige og Sør- og Mellom-Finland (Lid & Lid 1994:458). Danskene kaller for øvrig smånøkkel for "fjeldarve" som ikke akkurat letter kommunikasjonen om man ikke behersker latinske plantenavn. Men eksempler på vidt forskjellige arter, men som har fått identiske navn på våre ulike nordiske språk, finnes det jo flere av.

Utbredelse i Norge

I dag er smånøkkel utbredt først og fremst på Østlandet, men med spredte funn på Sør- og Vestlandet, i Trøndelag og i Nordland. Særlig varmekrevende er den neppe da den finnes på Dovre i over 1000 m o.h. samt til 1190 m o.h. i Lom (Fægri 1960, Lid & Lid 1994).

Den første omtalen av smånøkkel som en norsk art, finnes mest sannsynlig hos Johan Ernst Gunnerus i *Flora Norvegica* (i to deler, Nidr. 1766 og Hafniæ 1772) gjengitt hos Hartman (1832:61), som viser til både Gunnerus' *Flora Norvegica* og S.C. Sommerfelts *Supplementarum Floræ Laponicæ Wahlenbergii* (utgitt Christianiæ 1826) som kilder, uten at jeg er sikker på smånøkkel nevnes i sistnevnte verk. Smånøkkel angis ikke mer spesifikt enn "N" [Norge] i senere av Hartmans florautgaver fram til den 11. og siste utgaven hvor utbredelsen her i landet er angitt som "till Lærdal i Bergen st. [stift] A.Bl. [Axel Blytt] och Dovre" (Hartman 1879:130).

Hos Liljeblad (1816:121), som er en enda eldre flora enn Hartmans verker, nevnes ikke smånøkkel fra Norge i det hele tatt, men han har vel ikke lovet å ta konsekvent med norske utbredelser av karplanter heller, bare gi norske arter omtale i sin flora. Han nevner i alle fall ikke smånøkkel som norsk på tross av at Gunnerus' *Flora Norvegica* er kjent og inkludert ifølge innledningen. Ifølge Blytt & Blytt (1874:822) nevner Gunnerus smånøkkel

som en norsk art i sin flora. Personlig har jeg ikke hatt tilgang på *Flora Norvegica*, dette første, basale verk om norske arters forekomst i to bind, men far og sønn Blytt var svært nøyaktig i sine omtaler, slik at det er liten grunn til å tvile på Gunnerus' omtale av smånøkkel fra Norge selv om dette ikke gjenspeiles i Liljeblads verk.

Utbredelse i Østfold

I Hartmans 11 florautgaver finnes ingen konkrete holdepunkter for at arten er funnet i Østfold. Ei heller hos Blytt & Blytt (1874:822), som angir smånøkkel presist fra mange steder i Sør-Norge, inklusive enkelte finnere/kilder, finnes omtaler av arten fra Østfold. Den var tydeligvis ikke kjent fra Østfold når floraen kom ut.

Noen år senere beskrives utbredelsen av smånøkkel slik: "Tørre bakker, ei sj. Østenfjelds fra Grimstad og Moss (især i Kristiania og Hamar stifter) til Vang i Valdres ..." (Blytt & Dahl 1902-06:566). Nå er tydeligvis arten kjent fra Østfold.

I senere florautgaver finner vi mer eller mindre presise utbredelsesdata fra vårt fylke. Nordhagen (1940:493) angir smånøkkel fra "Østfold" uten nærmere angivelser. I Lids første utgaver er utbredelsen i fylket mer presist gjengitt som "sør til Jeløy" (Lid 1944:424, 1952:505). I Gjærevolls andre utgave av Lids flora (Lid 1974:559) er utbredelsen angitt som "Austlandet frå Bamble nord til Tynset" og intet mer spesifikt om utbredelsen i Østfold. En slik angivelse kunne i og for seg utelukke Østfold som aktuelt finnested for arten. I den neste utgaven er utbredelsen ytterligere forenklet til "Telemark – Nordland" (Lid 1985:373), hvor vi fortsatt er i stuss om arten kan være kjent i Østfold selv om vi vet bedre fra andre kilder.

I neste utgave av Lids flora, under ledelse av Reidar Elven, er ambisjonene gjenopptatt om langt mer nøyaktige opplysninger om utbredelsesdata slik Johannes Lid selv startet opp med. Her beskrives utbredelsen, hvor Østfold inngår, som "spreidd på Austlandet frå Øf [Østfold] Hvaler og Te [Telemark] Bamble inn til He [Hedmark] Tynset ..." (Lid & Lid 1994:458).

Fig. 1. Her har mange frø av smånøkkel havnet på samme sted slik at inntrykket ble oppsiktsvekkende tydelig. Foto: Svein Båtvik, Uppsala, Sverige, mai 1984.

Herbariene forteller

Går vi til herbariene, finner vi kollekt fra fire lokaliteter i Østfold fra kommunene Hvaler, Rygge og Moss med to lokaliteter fra sistnevnte kommune. Smånøkkel ble første gang konstatert i fylket i 1887 på Revlingen i Rygge (3.6.1887 av Anton Landmark, herb. Bergen og Oslo). Funnet ble publisert av Axel Blytt som «Revlingen mellom Moss og Laurkullen (Landmark)» (Blytt 1892:46) og som dermed blir første litterære omtale av

smånøkkel fra Østfold. Senere har både forfatteren og Odd Stabbetorp vært på øya, ved ulike anledninger på 1990-tallet, og funnet arten. Jeg fant den finest utviklet ved lykta i nordvest på Revlingen hvor jeg vil tro den fortsatt finnes.

Senere ble den påvist på "Gjeløen" 22.5.1899 av Ove Dahl og Jens Holmboe (herb. Oslo), og nærmere presisert som "Jelø, Charlottenborg" av Randor Eretius Fridtz, datert 27.5.1901 (herb. Oslo), selv om det ikke er sikkert at disse herrer har funnet smånøkkel på samme sted. Funnene er imidlertid gjort nær hverandre i tid, og det er trolig de hadde relativt god kontakt med hverandre. I Blytt & Dahls flora slås lokalitetene Revlingen og Moss sammen til "Moss". De fant vel da liten grunn til å dele disse nærliggende lokaliteter opp i to kommuner selv om de vel burde vite at Revlingen ligger i Rygge, altså kommunen sør for Moss (Blytt & Dahl 1902-06:566).

Smånøkkel ble påvist første og eneste gang på Hvaler 19.5.1934 hvor herrene Eilif Dahl og Kristen Klaveness var på tur til Søndre Sandøy.

Dahl har lagt igjen et kollekt fra nevnte sted og dato (herb. NLH), mens Klaveness har laget en kryssliste fra Søndre Sandøy, datert 1934, hvor smånøkkel nevnes. Jeg har ingen konkrete holdepunkter for at deres opplysninger stammer fra samme tid og sted, men det er høyst sannsynlig. For det første var de omgangsvenner og for det andre er opplysningene datert fra samme år fra samme øy. Det er derfor god grunn til å anta at dette er samme funn.

Fra nyere tid, 15.6.1975, ble smånøkkel funnet på øya Bile nordvest for Jeløy av Roger Halvorsen (herb. Oslo). Den ble senere gjenfunnet av Odd Stabbetorp i overkant av sandstranda på østsiden av Bile, datert 25.5.1980 (herb. Oslo).

Flere funn foreligger ikke av smånøkkel i Østfold. Det ville være underlig om ikke denne spede art skulle finnes på flere av fylkets tørre strandstrekninger både langs kysten og lenger inn i fylket. Men vanlig er den nok ikke om vi tilsynelatende skulle ha gode voksesteder å tilby. Den er i tillegg vanligvis så beskjeden og uanselig at den er vanskelig å oppdage. Herved går oppfordringen ut til å lete etter smånøkkel i fylket. Ikke minst for å få plassert den i en passende truetkategorikategori i fylket hvor den foreløpig ikke står oppført.

Litteratur

- Areschoug, F.W.C. 1866. *Skånes flora, innefattande de fanerogama och ormbunkartade växterna*. Berlingska boktryckeriet. Lund, Köpenhamn. 242 s.
- Blytt, A. 1892. Nye bidrag til kundskaben om karplanternes udbredelse i Norge. *Vidensk. Selsk. Forhandl.* 3. Christiania. 73 s.
- Blytt, M.N. & Blytt, A. 1874. *Norges Flora eller Beskrivelser af de i Norge vildtvoksende Karplanter tilligemed Angivelse af deres Udbredelse*. Anden del. Brøgger, Christiania s. 384-857.
- Blytt, A. & Dahl, O. 1902-06. *Haandbog i Norges Flora*. Cappelen, Oslo. 780 s.
- Fægri, K. 1960. *Norges planter. Blomster og trær i naturen med et utvalg fra våre nabolands flora*. Bd 2. Cappelen, Oslo. 350 s.
- Hansen, K. 1993. *Dansk feltflora*. 6. oppl. Gyldendal, Copenhagen. 759 s.
- Hartman, C.J. 1832. *Handbok i Skandinaviens Flora innefattande Sveriges och Norrriges växter, till och med Mossorna. Med en öfversigt af vextläran och botanikens studium i allmänhet*. 2 uppl. Zacharias Hæggström, Stockholm. 408 s.
- Hartman, C.J. 1879. *Handbok i Skandinaviens Flora, innefattande Sveriges och Norrriges växter, till och med mossorna*. Elfte, helt och hållet omarbetade upplaga, utgifven av Carl Hartman. Zacharias Hæggström, Stockholm. 616 s.
- Lange, J. 1864. *Haandbog i den Danske Flora*. Tredie forøgede Udgave. C.A.Reitzels Forlag, Kjøbenhavn. 841 s.
- Lid, J. 1944. *Norsk flora med teikningar av Dagny Tande Lid*. Samlaget, Oslo. 637 s.
- Lid, J. 1952. *Norsk flora med teikningar av Dagny Tande Lid*. 2. utg. Samlaget, Oslo. 771 s.
- Lid, J. 1974. *Norsk og svensk flora med teikningar av Dagny Tande Lid*. 4. utg. Samlaget, Oslo. 808 s.
- Lid, J. 1985. *Norsk, svensk, finsk flora med teikningar av Dagny Tande Lid*. 5 utg. ved Olav Gjærevoll. Samlaget, Oslo. 837 s.
- Lid, J. & Lid, D.T. 1994. *Norsk Flora*. 6. utg. ved Reidar Elven. Samlaget, Oslo. 1014 s.
- Liljeblad, S. 1816. *Utkast til en Svensk flora, eller afhandling om Svenska växternas väsendteliga kännetecken och nytta*. Tredje Uplagan, med Norska växter tilläkt efter Förfatarens död utgifven. Sterbhusets Förlag, Upsala. 763 s.
- Nordhagen, R. 1940. *Norsk flora med kort omtale av innførte treslag, pryde- og nytteplanter*. Aschehoug, Oslo. 766 s.
- Nordstedt, O. 1920. *Prima loca plantarum Suecicarum. Första litteraturuppgift om de i Sverige funna vilda eller förvildade kärlväxterna*. Berlingska boktryckeriet, Lund. 95 s.
- Nyman, C.F. 1867. *Utkast til svenska växternas naturhistoria eller Sveriges Fanerogamer skildrade i korthet med dera växtställen och utbredning m.m., deras egenskaper, användning och historia i allmänhet*. 1. delen. N.M.Lind, Örebro. 431 s.
- Nyman, C.F. 1868. *Utkast til svenska växternas naturhistoria eller Sveriges Fanerogamer skildrade i korthet med dera växtställen och utbredning m.m., deras egenskaper, användning och historia i allmänhet*. 2. delen. Abr. Bohlin, Örebro. 566 s. + app. XXIX s.
- Abus a dit; host grate in Itandam publica Serfestem verces facibus, quam ala Scipteatum